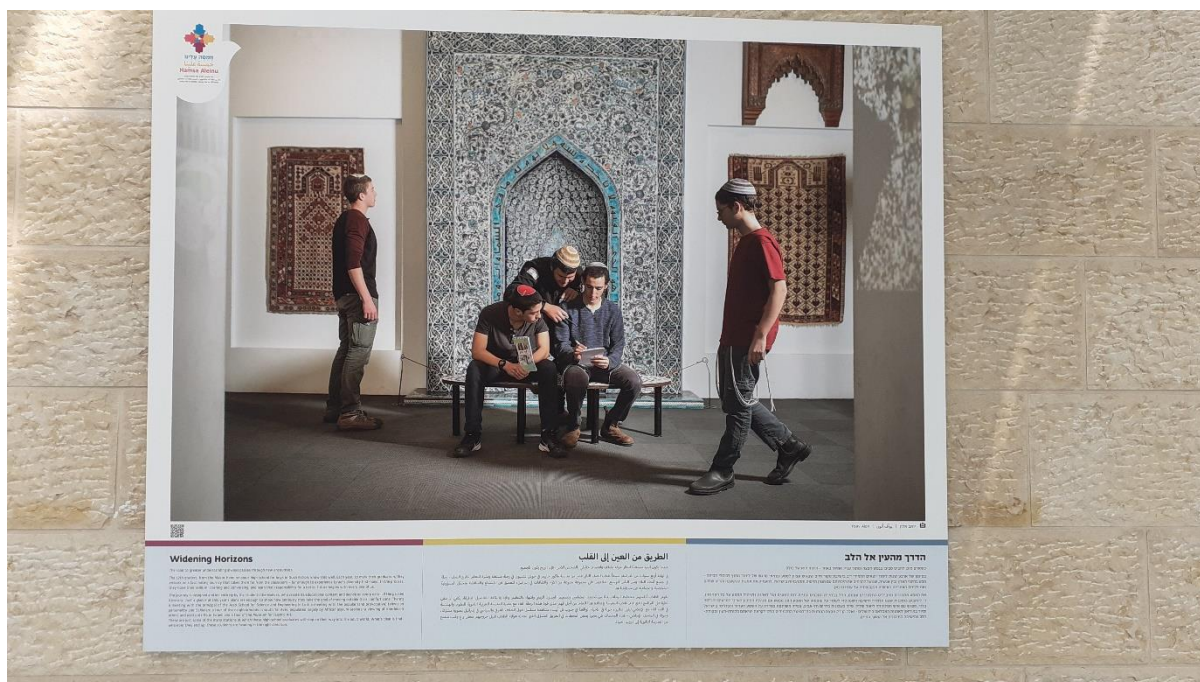

17.8.21

בדרך לפולין. ביקור ראשון בזירת הפשע, מעוררת ומרתיעה בה בעת, טעונה בתצלומים וסרטים, דפי עד, תשע השעות של "שואה" ופרימו לוי וזאן אמרי. ארץ מוכרת ונוכחת (נגינת הפולנית בעברית) וזרה. הארץ של משפחת אבי, השוקעים והניצולים – לודג', דנציג, ורשה. ונסיון לחשוב על פיוס. אמרי מכה: "מי שסולח מתוך עצלות ובזול, נכנע לתחושת הזמן החברתית והביולוגית, ההמכונה גם 'טבעית'. [...] אך דוקא משום כך תחושת הזמן הזאת לא זו בלבד שהיא מחוץ לגדר המוסר, היא אף נוגדת את המוסר". פגישה ראשונה עם ורשה: כולם (כמו שאמר פולני מגורש אחר בזמן אחר) צרכנים.

18.8.21

ורשה. העיר העתיקה, גולת הכותרת התיירית של העיר למעט אולי הגטו, ריקה מאוד. פה ושם קבוצות של תלמידים בקייטנה, חבורה קטנה שהצליח לקושש מדריך עם מטריה ורודה ודגל בריטניה בראשה ופולנים בחופשה. אזורים מסוגה, בתי בובות מתקתקים, משרים עלי שעמום עצבני. אלא שזו של ורשה, שלא כמו האחרות המשומרות והמתוקנות, נבנתה מחדש מן היסוד ממש. הכובשים הגרמנים, שתכננו תחילה להפוך את ורשה לעיר גרמנית קטנה יחסית במסגרת הקולוניזציה של המזרח אבל חזרו בהם מתכניתם אחרי המרד הפולני של 1944, פוצצו את רוב בתי העיר או שרפו אותם בשיטתיות כירורגית, מותרים אחריהם ערימות-ערימות של הריסות (מראה ורשה, שהוחרבה מבפנים, שונה לכן מזה של דרזדן, שהפצצות האוויר הותירו בה יער שלדים חלולים ועשרות אלפי הרוגים). עצם הידיעה כי עיר שלפני שוחררה במלואה (בעבודת נמלים), יצרה אצלי תחושה עמוקה של אלביתיות. ההחלטה (הסובייטית, שנענתה לסנטימנט הפולני) לשחזר את העיר, לבנות אותה בדמותה הקודמת, כדרך להשבת כבודה העצמי של אומה מוכה ומושפלת, כביטוי של עצמאות וכהתרסה, לכאורה מובנת מאליה. אלא שמול זה עומדת ההכרה הקשה והמכאיבה, שאת הנעשה אי אפשר להשיב. בתצוגה מינימליסטית במכון ההיסטורי היהודי בשולי הגטו (בינתיים רק שוליו), מוצג תהליך שחזור מסמכי ארכיון רינגלבלום שאספו אנשי ארגון 'עונג שבת' והסתירו במרתפי בניינים, שגם בו הופעלו טכניקות של שימור. אלא שבמקרה זה השימור היה של הדבר עצמו והמניע לו נטוע עמוק בהנחת האסון ולא בהעלמתו. אחר כך, בקו 9 של הטראם, בדרך לשכונת השיכונים רקוביץ (בתי נטועים בירק, הדירות נראות קטנות), עלו שניים. מחוקים, מזיעים, בכפכפים, עם שיער קצוץ מאוד וכרבות צהובה, אחד מחזיק בידו קופסת פלסטיק ובה פיסה ענקית של עוגת קרם. הוא הוציא כפית, לקח שתי נגיסות, ליקק את שפתיו והושיט את הקופסה לחברו, שישב גוחן לפניו, תומך את ראשו בידיו. לאלק, הוא הפציר בו, תאכל (הבנתי בלי להבין). לאלק לא הגיב. לאלצ'יק, הוא אמר שוב, תאכל, קם ממקומו והושיט לו את הקופסה הפתוחה. לאלק הושיט יד רפה, וסגר את הקופסה. בדרך חזרה עלו שניים, גלוחים, בטישרטים צמודים, מסטולים וצועקים. הם נגשו לבחור שישב שם, ילד-טוב-סטודנט, וקראו לעברו משהו. הוא לא הגיב. אז התקרב אליו אחד מהם עוד יותר ותקע לו אגרוף בפרצוף. איש לא קם מקומו, איש לא הוציא הגה (גם לא אני, זה הרי לא שלי), מלבד אשה צעירה אחת, שנעמדה מול השניים, דחפה את הטלפון שלה לפרצופם וקראה 'אני מצלמת הכל' (הבנתי), ולא הפסיקה גם כשפנו אליה, צועקים ומאיימים. עד שירדו.

19.8.21

ורשה. כל היום התהלכתי ברחובות הגטו, מקפידה לא לחרוג מהם אל עבר הצד הארי. זהו גטו של המפה, שנמחק מעל פני האדמה עוד עם ההריסה הנאצית של העיר (יש קו מחבר בין ההרס הפיזי להשמדתם של בני האדם) וקיים רק בתיעודים ובמיפויים ובעדויות. עכשיו אלה חלקי עיר שזיהויים נעשה על פי השימוש למשל (מגורים, משרדים, שטחים ציבוריים) או התקופות (שיכונים קומוניסטיים מכמה סוגים, בנייני דירות בני זמננו, מבני משרדים ניאוליברליים), ורק פה ושם, בעזרת סימנים קטנים מאוד הפזורים בשטח הגדול, עולה מהאוב היסטוריית הבלהות שלו (שפוגשת מיד את המציאות. כך שריד קטן של החומה, שנעשה לאלמנט דקורטיבי בגינה מטופחת של בית דירות ומן הקומה השמינית של בניין שיכונים מולו שר הראפר הפולני סובל). וגם כאשר נשמעות פתאום צפירות מחרישות אזניים ומשתקות ושם מכוניות כיבוי ועשרות ניידות משטרה טסות אל אחד מבנייני המשרדים, שם מחכים להם כבר העיתונאים. אבל רק באומשלגפלאץ, ככר השילוחים, בקצה מה שהיה הגטו, מול כלום, נחתה עלי הבהלה.

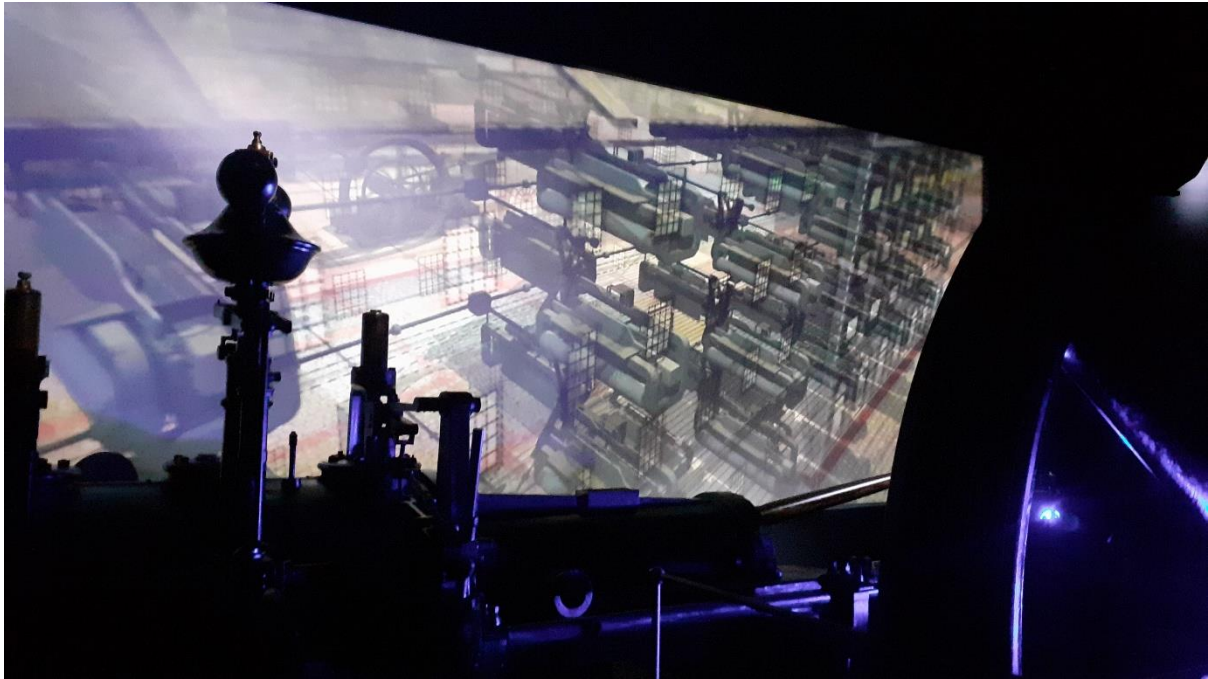
תערוכת הקבע במרתף של מוזיאון פולין לתולדות יהודי פולין, שמגיעים אליה אחרי חציית המבואה המגה-סימבולית, תקפה אותי מיד עם היכנסי. כיתובים מעשרות סוגים, כני תצוגה מלחששים, ציורי קיר, וירטוריות עם חפצים מקוריים (אולי משוחזרים), תצוגות אור למיניהן, מודלים דיגיטליים ופיזיים בכל מיני קני מידה, מפות, מוזיקה, סרטי אנימציה, פסלים, רחוב משוחזר, הסאונד בשש שפות של סיורי האודיו המודרכים ושני נערים שמסבירים זה לזה בקול את כל מה שהם רואים. נסתי על נפשי. בשואה נרגעו מעט הדברים. הצילום והקולנוע כבר עמוק שם, ואני לומדת למשל שבגטו הכינו 60,000 מנות מרק מדי יום ועומדת שוב מול המראות המבעיתים של הרחובות ובהם אנשים בלבושם היומיומי (כפי שכותב אבות ישורון) מחד ושלדי אדם מעוותי צורה מנגד. בחוץ, לא רחוק מהאנדרטה הנהדרת, עמלים עובדי עיריה ותושבים על גיזום בגינה הקהילתית הפורחת.

ומעבר לחומה ממש, בבית הקברות היהודי הגדול, בלב יער שצמח שם פרא בהיעדר יד אדם, עליתי אל קברם של מרק אדלמן (דמותו העזה חיה אצלי בראש בזכות חנה קראל) וגנסיין.

20.8.21

ורשה. בתערוכה המרתקת "מהפכה קרה" שמתקיימת עכשיו בגלריה הלאומית לאמנות זכנטה מוצגות מאות עבודות אמנות ועיצוב ממדינות הגוש הסובייטי (ללא ברית המועצות) מהשנים 1948-1959. אוצריה ביקשו לסדוק את הטענה להומוגניות תעמולתית של הריאליזם הסוציאליסטי והתערוכה אמנם חושפת אמביוולטניות ודקויות בתוצריו, כלומר רפלקסיביות וביקורתיות וגם כאב וצער. הסובייטיות של פולין, שנכחה בה בעוצמות משתנות ותמיד מול התנגדות כלשהי במשך 46 שנים, ניגפה מול הקפיטליזם – זו ההתרשמות החיצונית וההדוטה שלי. הסובייטיות נוכחת בחוצות מאוד, נוכחות שלא תימחק במהרה: שכוונות השיכונים שהתהלכתי בהן שעות, כולל רחוב סמוצ'ה שתיאר בני מר תיאור סוגסטיבי כל כך, לכל אורכו (ריקות, שוממות, משתכפלות עוד ועוד בוריאציות וירוקות מאוד, שיש בהן יותר זקנים, בעיקר זקנות, אולי כי אוגוסט אבל גם כי זה מה שיוצר מרחב מתפרש כל כך), בנייני המגורים החדשים שנענים גם הם להגיון הזה, שדרות בנייני הציבור הארוכים, וארמון התרבות והמדע, האחות השמינית של סטלין, שיש לחץ ציבורי לסלק אותו, כך אני מבינה, אבל בינתיים הוא נעטף בלילה אור סגול בוהק, כאילו היה מגדל בשנחאי. אבל מגדלי המשרדים והמגורים ושדרות הקניונים עם חנויות הרשת שנבנים באינטנסיביות – כאן, כמו כמעט בכל מקום שהייתי בו – מבהירים מהו הכוח המניע העיקרי. השלטון הלאומני הנוכחי, כדומי, מלאים מצד אחד בתקשורת ובתרבות ומתיר מצד שני לכוחות הניאוליברליים לפעול בכלכלה. וכל העת מתנהל מאבק עיקש, מוסדי וציבורי, להסרת זכרון הנוכחות הסובייטית בפולין. למשל סביב האנדרטאות המנציחות את 600 אלף החיילים הסובייטיים שנהרגו על אדמתה. גם במוזיאון ההתקוממות, עוד דיסנילנד מוזיאלי, שהיה גדוש מבקרים פולנים של חופש גדול ולקראת-סוף-שבוע, מועצמים הרגשות הפטריוטיים. וכך במוזיאון ורשה, מוזיאון העיר, שמתחיל כלבבי, עם חתכים ומיפויים מרתקים של העיר (החושפים את השינוי בדפוס התעסוקה, את ההרכב האתני, דתי ותרבותי לאורך הדורות ועוד ועוד), עוברים במהרה לשורשים עם ממצאים ארכיאולוגיים (ארכיאולוגיה בת כמה מאות שנים) ואתנוגרפיים. בחוץ, בכרך העיר הכמו-עתיקה, מטיחים שני ילדים נפצים, תחילה בדרורים (דווקא לא ביונים), אחר כך בפסל שניצב באמצע הככר ואז בכיוון לעוברים ושבים עד שמתפוצץ להם אחד ביד והם נבהלים.

21.8.21

הדרך ללודז', לודז'. תחנת הרכבת גדנסקי בוורשה מוטטה במחי את ורשה שידה על הדופק, מבשרת את הבאות. קטנה, ישנה, וכל התור, כולל אני, מתרפס בפני מוכרת הכרטיסים, שמשיבה רק כשהיא מוצאת לנכון להשיב, מסננת לי שאחכה כי היא עסוקה. נוף פשוט, נעים, מוכר במידה, ליווה את הנסיעה הקצרה יחסית: פרוורי העיר עם שכונות וילות ותעשייה, עיירות, כפרים (מן האוויר ראיתי – רבים במבנה פיזי כמו של מושב), כנסיית ובתי קברות, שדות, חורשות ויערות, פלג מים וקבוצת נערים יושבת על גדותיו במעגל, ילדים בטיול. היציאה מתחנת הרכבת וידזב בפאתי לודז' קרתה בבת אחת. בבת אחת התייצבו מולי כמה בנייני שיכון עצומים, קיקלופים. גרוני נחנק, ולא רק בגללם. לודז' – אחרי סיבוב ראשון והיפטרות מהירה וקלה ממדרחוב פיטרקובסקה, צוף תיירי, שחזיתותיו המשומרות כדבעי (המון כסף השקיעו שם) מתפוגגות לנוכח מה שיש בירתיהן ומצדדיהן – נראית עירוב של בתי מגורים ובנייני ציבור לא-משומרים (בתי העיר לא ניזוקו במלחמה והקומוניזם הסתפק בעיקר בשיכונים), שחלקם ממשיך להתקיים בלי הוד והדר ואחרים מתפוררים או נטושים, עשרות מבנים ומתחמי תעשייה של לבנים אדומות, שהוזנחו או שופצו או מחכים לתורם, ומבנים ומתחמי הכלכלה הניאוליברלית לסוגיהם. דו"ח של הנציבות האירופית של האיחוד מ-2018 על מחוז לודז', שהעיר היא בירתו, מציין שכלכלתה משתנה במהירות, שיחס הבעלות הפרטית על חברות לאדם בה הוא מהגבוהים בפולין וכי נעשתה מרכז אקדמי ומרכז תרבות חשוב. התוצר המקומי הגולמי במחוז נמוך מהלאומי אך נמצא במגמת עליה, אחוז האבטלה בה יורד אבל עודנו גבוה מהלאומי, ועיקר התוצר שלה בא מהתעשייה (כ-30%), מסחר, אחסנה והובלה ושירותי לינה ומזון (כ-27%), חשבונאות ושירותים אחרים (כ-51%). התעשייה, מסכם הדו"ח, עודנה ממלאת בו תפקיד חשוב למרות שנמצאת בירידה. מיקומו של המחוז בצומת דרכים, גודלה של העיר (השלישית בפולין), היותה מוקד של יצור חשמל, מרכז שירותים לוגיסטיים ובסיס המנהלות של חברות פולניות ובינלאומיות מותירים את הנציבות אופטימית. התעשייה בלודז' היתה בעיקרה תעשיית הטקסטיל, חלק ניכר ממנה בבעלות יהודים. חלק מן המפעלים נעשו למוקדי צריכה ותרבות, בהם מפעל הטקסטיל של יזראל פוזננסקי, שהוא עכשיו מתחם קניוני משגשג, מנופקטורה שמו, עם חנויות רשת, מסעדות ובתי קפה, אולמות קולנוע, מלון יקר, פעילויות לונה-פארקיות לילדים, משרדים והמוזיאון לאמנות בת זמננו MS. 2. מנופקטורה, בדומה לאתרים מסוגו במקומות אחרים, מגלם את דמותה של כלכלה חדשה, פוסט-תעשייתית, ושל תרבות חדשה. שירותים במקום תעשייה, מתחם במקום רחוב, הפעלה תמידית וצריכה

במקום שוטטות. אבי-סבי האחד, בן העיר, היה סוחר דגים מלוחים. בנו, סבי, יצא ללמוד הנדסה כימית בדנציג. כי כך רצה או כי כך הוחלט במשפחה. הוא אכן הגיע לתעשייה. הבאתי אותו, ואת אבי שהמשיך בדרכו, אתי למוזיאון ההיסטוריה של הטקסטיל, שהוקם בשטח "המפעל הלבן" של לודוויג גאיייר, עם מנוע הקיטור הראשון בלודז'. מוצג שם בבהירות גדולה ציר הזמן של התפתחות התעשייה ואפשר להציץ גם אל שחזור מלבב של בתי העץ הטיפוסיים של לודז' על פרטי פרטיהם בחצר, אבל גולת הכותרת הוא אולם מנוע הקיטור, כולל גלגל התנופה הענקי, שנבלעים בסרט המוקרן מקרוב ובענק ושואב אותי שוב ושוב פנימה, אל המנגנון, נשימתי נעתקת.

22.8.21

לודז'. בור מלבני רחב ועמוק של תשתיות באמצע הגטו הקפיץ אותי. גטו ליצמנשטדט, כפי שהוא נקרא בדרך כלל, מאמץ גם כאן את השם הגרמני, שם הכובש המתעלל, הוקם בדומה לגטו ורשה באזור מוחלש ויהודי של העיר, בלוקי. ולמרות שבתי הגטו, כמו העיר בכלל, לא ניזוקו במלחמה – למעט בתי הכנסת שנהרסו ובתים שהושטחו ליצירת אזור חיץ בשוליו – הוחלט אחריה לפתח אותו, כולל סלילה מסיבית והרס של חלקיו. (החלטה לא מגונה כלל, בהנחה כי בראש מעייניה הדאגה לתושבים). וכך יש היום באזור הגטו ערבוביה של בניינים מלפני המלחמה, שכונות שיכונים שנבנו אחריה, פארקים, והרבה מאוד ריק. לודז', אני לומדת מהתצוגה במוזיאון העיר, לא הטיבה להגשים תכניות, לא במאה ה-19, אז החלה צמיחתה הממשית, לא לפני המלחמה ולא אחריה. ולמרות שהוא אינו אחד וגבולותיו, שסומנו בעבר בחומה וגשרים, לא ניכרים, אזור הגטו לשעבר מתאפיין גם היום בהיותו מוחלש, עם שיכונים שבחצרותיהם הבוציות צומחים עשבי פרא, זקנים וזקנות, חנויות בזול ושוק מקורה בככר המרכזית של הגטו, מול בניין הגסטפו שעומד על תלו, ופאתי השוק ופאתי פאתיו, עד למי שהעמידו במגרש החניה שמיכה ועליה כמה חפצים מהבית שאפשר לוותר עליהם. רוב האתרים ההיסטוריים אינם קיימים עוד והם מסומנים באנדרטאות צנועות, אם בכלל, ועל מפה שמחלקים למי שמבקש במרכז המידע בלב המדרחוב: מקום מושבם של היודנראט ושל מנהלת הגטו הגרמנית, בתי החולים, תחנת המשטרה הגרמנית, מוסדות יהודיים שונים, ככר בזרובי היום פיאסטובסקי, ככר ההוצאות להורג הפומביות והיום פארק עם מתקני כושר, מחנה המעצר לילדים ונוער שוליים פולנים שהוא עכשיו בניין מגורים ומולו בית ספר, ומחנה המעצר לצוענים, אחורני האחרונים, שהמבנה המקורי שלו עודנו שם. האתוס ההגייני ברור. בית הקברות היה סגור (במסעדה היהודית במפגיע במדרחוב, עם ציורי שטעטל תכלכלים בחוץ,

טיפוגרפיה עברית מסולסלת ושלל המלצות של המאמע – אשה מבוגרת, חגורה סינר, הציצה לרגע אל הרחוב – אפשר לבחור גם מנת פירות ים יוצאת מהכלל, אז הנחתי שהשבת לא תעמוד גם בדרכו של בית הקברות) אבל ממילא לא הייתי מוצאת בו את קברי בני המשפחה מלפני המלחמה, רחוקים כל כך בזמן. גטו לודז' גדול – חציתי אותו לאורכו ולרוחבו והקפתי את בית הקברות מכל צדדיו, מחוה למתיו – משני רק לגטו ורשה, אבל סיפורו פחות ידוע והחיים בו – בדחילו ורחימו אני כותבת על פי המעט שלמדתי – אכן היו קשים מאוד, רבים מתו בו ממחלות ורעב, אבל הם לא היו גיהנום מתמשך עלי אדמות, עולם בין חיים למתים, כמו בוורשה. ייתכן שהסיבה לזה היא הנוראה ביותר שאפשר להעלות על הדעת: סילוקם המוקדם והיעיל של הגורמים המפריעים. ראש היודנראט, חיים רומקובסקי, פעל להפוך את הגטו למחנה עבודה בכל מחיר. ואכן, כך היה. בתחילת ספטמבר 1942 פנה רומקובסקי לתושבי הגטו והפציר בהם למסור לו את ילדיהם. רבים לא נענו. עוצר הוכרז, ובמשך 12 ימים עברו שוטרים יהודים בפיקוח גרמנים בין בתי הגטו, לקחו את הזקנים, החולים, הנכים והילדים מתחת לגיל 10, והובילו אותם אל מותם בחלמנו.

23.8.21

לודז'. בבית הקברות היהודי בעיר שוכנים יחדיו הגביר ישראל פוזננסקי, שנפטר ב-1900 והמוזוליאום הניאוקלסי שלו הוא כנראה אחוזת הקבר היהודית הגדולה בעולם, ישראל ליכטענשטיין, מנהיג הבונד בעיר, שנפטר ב-1933, ועל קברו האדמדם נכתב "דער צנטראל קאמיטעס פון בונד אין פוילן דער לאדזשער קאמיטעס פון בונד", ויצחק נתן רוזנבלום שנפטר בגטו ב-1943 וטמון בחלקת מתי הגטו בשולי בית הקברות, שהקברים בה קטנים ופשטים מאוד, רחוקים שנות חושך מן הקברים הגדולים, הנדיבים, העשויים במידת אדם שבע, של יתר חלקיו. הסמיכות הזו אומרת שאחריתם אחת, גם באורחותיה (כולל העובדה שידיש היא לשונו הברורה של בית הקברות), אבל לצד זה היא מעוררת את ההבדלים העמוקים, המהותיים, שציווי הזכר חל גם על עליהם. היזמים (היינו אומרים בלשון זמננו), יהודים ונוצרים, באו לעיר במאה ה-19 ממערב וממזרח, יצרו בה את נוף המפעלים והארובות (ברחוב גדנסקי במרכז העיר ממש יש לכל אורכו מפעלים נטושים ומה שהם מביאים אתם – מי שגרים שם, גרפיטי ושלטי חברות נדל"ן) ולא יצרו בה את התרבות הבורגנית שתהלוך את ההיכלות שבנו להם. זה קרה מאוחר יותר, מספרים במוזיאון העיר (השוכן בהיכלו של פוזננסקי), ובין המלחמות התפתחה בקרב מעמד הפועלים, בנפרד, תרבות המונים (כך זה מוגדר שם). התיאור של תרבות

המונים בנפרד מהתרבות הגבוהה מעורר מחשבה. ראשי עודנו סחרחר משמות, שמות הנפטרים בבית הקברות – אותם בעיקר אנחנו הרי מחפשים – הגעתי לאתר השילוחים הסמוך, תחנת הרכבת ראדוגושץ'. בהבדל מיד ושם, שם מובילה המנסרה אל החופש והאור, כאן מובילה מנהרה חשוכה אל המשרפה. מלבדה יש באתר שלושה קרונות וקטר, מזויעים דיים, אבל עיקר כוחו של המונומנט הגדול הזה בלוחות על קירות המעבר, עוד ועוד ועוד, ועליהם רשימות אלפביתיות, בדרך כלל מודפסות במכונת כתיבה, של שמות המשולחים. מצאתי כמה בני ברגר. אולי אני שייכת אליהם ואולי לא. בתערוכה מעניינת מאוד שכתרתה Errorism במוזיאון MS 1 (גם הוא ברחוב גדנסקי, לא במקרה אולי) מציגה האמנית הפולניה אנישקה קורנט בין היתר סרט שהוא רצף חיתוכים משלושה סרטים אמריקאיים עכשוויים, תוהה כך על בעלות ושייכות ולשון ועולם, ובסיומו היא מציגה דקות ארוכות קרדיטים של שחקנים מסרטים אחרים, בהופעתם המקורית. שמות שהם דימויים, כלומר כבר-מפורשים באופן קולקטיבי (מערבי לכל הפחות), ומיקומם כאן מעורר את התהיה על הכבילות הזו, על רודנותו של המסמן. (נאוה חברתי, שכן יודעת, מתקנת: גטו לודז' היה מוקף גדר; לא יודנראט אלא אלטסטנראט, כי לודז' היתה חלק מהוורתגאו, השטח שסופח לרייך; והחיים בגטו היו נוראים ואיומים, כפי שאפשר לראות בתיעודים רבים).

24.8.21

הדרך לקרקוב. נבהלתי.

24.8.21

קרקוב. יפהפיה, אין מה לדבר. מרפה ידיים ביפהפיותה. מה אפשר לעשות עם זה מלבד להתפעל? ובכל זאת, יש משהו מוזר בעיר הזאת. הכרונולוגיות התרבותיות-אדריכליות משתבשות בה. כנסיית סנט אנדרה הרומנסקית עם פנים ברוקי סוער, למשל, או סנט פרנסיס הגותית עם ויטראזיים אר נובו. ריחוקה היחסי של פולין, וקרקוב בתוכה, מהאקסיס מונדי המערבי מציעים הסבר חלקי. ההיסטוריה חסרת המנוחה של פולין – כבשו, סילקו, שרפו, הרסו, בנו וחוזר חלילה – מוסיפה לו אולי. נתתי לעצמי פטור ממוזיאונים והתהלכתי זמן מה בעיר

העתיקה ובגבעת ואוול, מצודת השלטון, נכנסת לכנסיות שצריך להיכנס אליהן (יפות ומרשימות מאוד) ותוהה מדוע השאירו הגרמנים את העיר על תלה וגם מי שילם על השימור הגרנדיוזי. הגרסה הסובייטית, אני קוראת, אומרת שהמרשל איוון קונייב הערים על הגרמנים שהטמינו מוקשים בכל בנייניה ההיסטוריים של העיר וגרם להם לנוס בלי לבצע את זממם. ב-1987 הסירו את הלוט מעל פסלו שהוצב בעיר. עם קריסת ברית המועצות נולדה גרסה חדשה: הגרמנים מעולם לא שאפו להרוס את קרקוב ופוצצו רק גשרים וכמה אתרי תעשייה. ב-1991 הסירו את הפסל (והעבירו אותו לרוסיה). העיר העתיקה הוכרזה אתר מורשת של יונסק"ו כבר ב-1979 (מורשת פיזית שהיתוסף לה אחר כך הממד התרבותי), שיקומה, אני לומדת, קיבל תנופה אחרי 1989-1990, בשילוב של תמיכה ציבורית, חלקה בלעדית לה (ערים אחרות קבלו על אפלייתן), כסף של האיחוד האירופי והרבה כסף פרטי, יזמי (על אף שלצד זה העיריה הטילה מגבלות על פרסום בתחומי העיר העתיקה). הדרך ברורה: המעסיק הגדול ביותר בעיר היא תעשיית השירותים הגלובלית. בערב חציתי את נהר הוויסלה היפה, ששב ונזכר בסרטונים ההיסטוריים (צפיתי בכולם, בחוץ ירד גשם והיה קר) במוזיאון התת קרקעי של הסוקניצה, שיש בו שרידים ממשיים של העיר הימיביניימית (הם עוררו מיד את מזגי הישראלי-יהודי קצר השורשים ועתיר הארכיאולוגיות), כולל סיפורו המומחז המותח של התליין והאחראי על העינויים שסופו שנרדף בידי ההמון ברחובות העיר, שותת דם. ואז שבתי וחציתי את הנהר המתפתל, במרחק מה מהעיר העתיקה והמצודה, אל שכונת קז'ימייז', והנה, עיר נורמלית! היסטורית במידה (קז'ימייז' היה כפר ואחר כך שכונה יהודית ונוצרית וסבל לא מעט) אבל עם סימני הזדקנות לא מוסתרים. אין פלא לכן שחלק מן השכונה נעשה מין פלורנטיין וחלקה האחר – אבוי! – מרחב-נושא: ניאו-גטו עליז. בין גרפיטי יידי של קבוצת Broken Fingaz (אני חושבת), צעבראכן פינגער, עם דמות הרמב"ם, חדקרון מחיפה, אזכור של ליליאן ועוד על קיר בניין מול בית הכנסת העתיק, העתיק בפולין, לבית הכנסת הרמ"א ובית הקברות הסמוך לו, נפרשת ככר של הסעדה ואכסנה יהודיות-עבריות-יידיות, כולל המסעדה סבבי שאליעד שר מעליה לכולנו והיא מציעה חומוס ואושר, גפילטעפיש ומעורב ירושלמי, מסעדת הבשרים מו-מו שתיכף תיפתח ולא רחוק ממנה "פעם, לפני שנים רבות, בקז'ימייז'". החיבור המייאש בין יהודיות לישראליות.

25.8.21

קרקוב. את יהודי קרקוב, בדומה ליהודי הערים האחרות, סילקו לגטו בשכונת שוליים מוחלשת, פודגוז'ה. מוחלשת גם היום, כפי שמעידים מראה הבניינים, סוגי החנויות, מצב התשתיות, מה שלובשים האנשים וצחנת הזבל שעולה מדי פעם. הסיפור הוא אותו הסיפור: שטח מצומצם מאוד שגודר גדר אבן (כאן בדמות לוחות הברית!), הצטמצם לחצי אחרי 1942 וחיי הגיהנום של תושביו (אלה שנותרו בעיר) בצל גירושם למחנות עבודה או אל המוות בבלז'ץ ואחר כך באושוויץ. כלום כמעט לא נותר מהגטו, הוא נבלע בחיים. מלבד ככר השילוחים, ככר זגודי או ככר גיבורי הגטו בשמה החדש, עם מיצב סימבולי, כמו שרוצים: כסאות מתכת כמו-תלויים באוויר לאורכה ולרוחבה. מולה יש מוזיאון קטן בבניין בית המרקחת של חסיד אומות עולם, הרוקח האמין טדיאוש פנקייביץ'. בגלל ספילברג דיגלתי על בית החרושת של שינדלר. המשכתי הלאה אל פאתי השכונה, לאורך כביש ראשי ומחלפים עד לרחוב ירוזולימסקה הצנוע, שבשוליו נמצא מתחם מחנה הריכוז והעבודה פלאשוב. פארק רחב ידיים נטוע עצים ושיחים עבותים, עם שדות בר פורחים על גבעות משתפלות (עכשיו זה זמן הצהוב), עצי שזיף עמוסים פרי, שבילים ובני שבילים, וביניהם – שברי חורבות של המחנה ופה שם לוחות הסבר ועליהם תצלום היסטורי, ציטוט מפי אסירים ואסירות מן המחנה ורקע קצר. האתר מתחיל מכלום – כמה מצבות קטנות וזהו, נמשך בצדי שביל חצץ לא רחב ונגמר באנדרטה, שאמנם חולשת על מתחם התעסוקה והמסחר למרגלותיה אך רק שביל צר, מלא עשב, מוביל אליה. מצדו האחד של הפארק, גובלת בו ממש, יש שכונת מגורים, ומצדו האחר – קניון, ואנשים עוברים בו מעת לעת בדרכם מכאן לשם או לטייל עם הכלב. פלאשוב הוא אתר הנצחה רב עוצמה, מהמרשימים שהייתי בהם. כוחו בצמצום הגדול, באיפוק. כך זה צריך להיות. אבל החיים הנמשכים במחוז העירוניים והמוות, כולל אלכוהול נעורים וגללי כלבים, הכעיסו את הציבור, ובקרוב האתר יינגף בפני ההנצחה התובענית, הדשנה, ויבנו שם מוזיאון ומרכז מבקרים ושביל כמו שצריך וכל היתר. לנוכח החורבן, וכניגוד לו, החל בסוף שנות ה-40 בקציה האחר של העיר מפעל של בניה: עיר חדשה, נובה חוטה, על אדמה חקלאית. מוקד תעשיית פלדה ע"ש לנין, שנועד להיות הגדול באירופה, ושכונת מגורים לפרולטרים, אנשי העתיד, מתוכננת לפרטיה, ירוקה, נטועה בשטח ציבורי רחב וירוק, מודרניסטית. התכנית לא מומשה במלואה, וגם קשה לקלוט את המבנה הכללי שלה מגובה פני הקרקע, ונובה חוטה התרחבה אל שיכונים חדשים בני כמה דורות ונעשתה לשכונת ענק. ובכל זאת, המבנה המקורי חזק כל כך עד שלמרות חלקיותו ולמרות אדפטציות שנעשו בו בעשרות השנים האחרונות אפשר לקלוט משהו מן ההיגיון שלו

ולתתשם מהנעמיות של חצרות בנייני השיכונים, מהאוויר והאור, וגם מהממדים העצומים, גדולים בהרבה ממידת אדם ומן הריק המרתי. שלא לדבר על זיהום אוויר נוראי (שהופחת בינתיים, עם התמעטות התעשייה). הנדסת אנוש, כן. וזה מסוכן. אבל שתהיה לפחות ברורה וגלויה ולא מחופשת לחופש.

27.8.21

אושוויץ-בירקנאו. כל הלילה התהפכתי על משכבי לקראת הביקור הזה הזה שנמצא, בלי תכנון מודע, בערך באמצע המסע. הרכבת לאושוויץ' הפסיקה באמצע בגלל עבודות תשתית (פולין מלאה בהן, אחזור לזה) והועברנו לאוטובוס, עם בונוס של מראה כפרים ועיירות מבפנים. ידעת ושתקת! אמרתי לבית שיכון מתפורר בעיירה, בדרך לאתר אושוויץ 1. הביקור באושוויץ' ובבירקנאו היה חוויה מורכבת. במקום לתת לה לשקוע, לעבד אותה כראוי (היא נכנסה לי, איך לא, מותקת, אל חלומות הלילה), שתהיה גם התגובה הראשונה הזו. הצטרפתי לסיור לבודדים, שש שעות למטיבי לכת, בורג במנגנון העל של הנצחת השואה – כולל טורים, תורים, סריקות, חלוקה, החזרה וציות (מצאתי בכל זאת מקום לשיפור) ושטף המידע שינקתי עם חלב אמי אבל ריתק את רעי לקבוצה הצעירים (המבוגרים יותר פרשו בתירוצים אחרי שלוש שעות), בעיקר אשה שחורה צעירה מאוד מדרום-אפריקה, שגופה נותר דרוך משך כל הסיור, והשטף לוהט בטון מתאים של המדריכה פטרישה – דרמה, תוכחה, השתנקות. כולל הוגזמה וכולל הפורנוגרפיה. או הו! מצאתי את עצמי פונה הצדה, בוטשת בנעלי את האדמה הכהה, הכבדה של המחנות. אבל חברי לקבוצה לעולם לא ישכחו. אושוויץ 1 ובירקנאו הן חוויות שונות. אושוויץ' בנוי, חונק, למרות פרישתו במבנה טיפוסי של מחנה (רוב בנייניו שימשו קודם לכן את הצבא הפולני). כמה מאכזב היה לגלות שלרפליקת ה-arbeit macht frei אין שום פרספקטיבה ואפשר רק לעמוד מתחתיה ממש! בירקנאו, לעומתו, מתפרש על פני מרחב ירוק עצום מוקף יער, ששער הכניסה חולש עליו, הבלוקים והצריפים האופקיים ניצבים בו במרחק מה זה מזה, והוא מסודר ונהיר. יסודות הבניינים שנהרסו לפני הנסיגה יוצרים בריכות שמי הגשם נקוו בהם וציפורים מגיעות אליהן. ולמרות מערכות הגדרות החשמליות ומגדלי השמירה, שום דבר במרחב אושוויץ-בירקנאו אינו מזעזע בלי הידיעה מה נעשה בו פעם. שעמוד מתכת עם וו בקצהו הוא מכשיר עינויים לתליית אסירים מזרועותיהם (ז'אן אמרי עבר את העינוי על בשרו ונפשו ומתאר אותו), שרצפת בטון היא מיטתם של מאות בני אדם דבוקים זה לזה, שקיר חיצוני של בניין הוא קיר הוצאה להורג בירי, ששני תנורי ענק משמשים לשריפת גופות של בני אדם (אבל הם משוחזרים). אפילו האוביקטים המטרידים יותר – שלוש השורות של מאות חורים רצופים, שהדעת מבינה גם בלי הסבר כי זו

מחראה, או שורות דרגשי העץ שברור כי נועדו לחמישה בני אדם לפחות שישנו בהם בצפיפות גדולה – רק מרמזים על הזוועה. הבלוקים הם אתרי תצוגה. גם המחראות הבנויות, שניצבות במקומן (אני מניחה), גם המיטות שסודרו, ודאי במקומן המקורי, וכמובן הוויטרינות. אלה, שמנכיחות את בני האדם באתר באופן המטונימי הכי הדוק שאפשר – בגדיהם, מזוודותיהם, תומכי הגב והקביים שלהם, נעליהם, המשקפיים שלהם, בהכברה של ממש שנועדה כמובן להמחיש את היקפו הלא-נתפס של המנגנון הנאצי, לצד הקונקרטיזציה – הותירו אותי אדישה לזוועה, מרוגזת אפילו. מישהו עמל על תלולית הנעליים המוצגת בוויטרינה רחבה-רחבה, עם זוג מגפוני עקב גבוה, אחד פה, אחד שם, כאילו חלצה אותם מישהי ברגע של שחרור, או הפיזור המוקפד של נעלים אדומות בערימה השחורה, גם מזוקן. אבל התצלומים. הו, הצילום! פניו מקרוב של ילד בן שלוש ממגורשי הונגריה שעוד רגע יירצח בתאי הגזים. אני מתה. וגם זה: בבלוק 6 (החלוקה לבלוקים היא בין היתר פועל יוצא של הפוליטיקה של ההנצחה, כולל בלוק ישראלי מאופק יחסית) מוצגים שני תצלומים של אשה הונגריה – האחד בחייה לפני המלחמה והאחר מיד עם השחרור. לא יכולתי להביט בה יותר מרגע וצילמתי אותה בחטף, ולמרות שהיא ודאי מצויה באוסף כלשהו, לא הצלחתי לברר עוד פרטים עליה. גם לא צריך. בתמונה האחת היא נראית, גבוהה וצעירה ויפה, עם בתה ובעלה, שלושתם לבושים בגדי ים באתר נופש, אולי חוף ים, ובאחרת היא שלד מקופל, נתמכת מאחור בידי אחות, פניה לא נראים, רק קרקפתה המלאה קרחות. זהו אדם. מי שעולל לה את זאת והיא עצמה, הקורבן. הפשיזם של היטלר, מצטט אמרי את תומס מאן, לא סימל שום אידאה אלא רק רשע. הנאצים, מוסיף אמרי, עינו במצפון הנקי של הרשע. וכן, אני חושבת על הרשע היומיומי של הכיבוש הישראלי.

29.8.21

לובלין. בבניין הגדול ורב התפארת של ישיבת חכמי לובלין החזקה, אחרי שהושב לקהילה היהודית, הקימו בסופו של דבר מלון, מלון אילן, ארבעה כוכבים, שגם מוסר את המפתח לשער בית העלמין הישן תמורת עשרה זלוטי אבל לא בשבת ומציע ביקור בבית הכנסת ובספריית בית המדרש ששוחזרו, במעלה המדרגות מאחור היכן שמלצרים מתנשפים אצים רצים עם ארגזים כבדים להספיק משהו בשביל מישהו, תמורת עשרה זלוטי בשבת. ככה זה בחיים המדומים. סובבתי גם את בית העלמין הזה, המוקף חומת לבנים אדומות וגובל בשכונת וילות, תחנת דלק וחצר המשחקים של כנסייה ובית ספר, כדי לכבד את מתיו, בהם המהרש"ל, שלמה לוריא, ו"החוזה מלובלין", יעקב יצחק הורוביץ, שהביא את החסידות לעיר בסוף המאה ה-18 על אפס וחמתם של

האורתודוקסים דאז ומעביר לקדוש ברוך הוא פתקי בקשות של מאמינים. בית הכנסת נמצא בשעתו בלב האזור היהודי המשגשג שגשוג תרבותי ופוליטי של העיר, שכלל גם את העיר העתיקה, וחלק ממנו נעשה לגטו. ערב המלחמה, שליש מתושבי העיר היו יהודים. בית הקברות החדש, הישן דיו, נחרב בידי הנאצים ושוקם ב-1991, כולל מצבות משוחזרות כבר-מחורבות המשמשות לו גדר. מלבדם נותרו עוד מבנים ספורים, בהם בית היתומים שעשרות הילדים שחיו בו נרצחו ביריות יחד עם מטפליהם שסירבו להפקירם. השאר הוא היום העיר העתיקה (עם כנסיות מעניינות, חלקן במראה פרבוסלבי-מה כבר, ומצודה חשובה, שאין לי עכשיו שום רצון להיכנס אליהן), ששוקמה חלקה וקיבלה עיטורי יונסק"ו (אבל רחוב-שניים מהמשומרים בתיה מתפוררים), ככרות, כבישים רחבים, תחנת דלק, קניון וגם שוק שבת של עניים באזור עני של העיר. יהודי העיר גורשו, הועסקו בעבודות פרך, נורו ומתו מרעב וממחלות אבל רציחתם השיטתית החלה במרץ 1942 אז נשלחו עשרות אלפים לבלז'ץ. קודם לכן, ב-1941, הוקם בשולי העיר מחנה שבויים, שנעשה למחנה הריכוז וההשמדה מיידנק (קונצנטרציונלאגר לובלין בפי הגרמנים). נוסעי השורה הימנית של קו 23 לאזור פלין הפנו את מבטם אל מראה הנוף, שעצר את נשימתי כשירדתי מהאוטובוס בתחנה מיידנק. מולי, במרחק-מה, השתרע אחו ירוק רחב ידיים ועליו פזורים, כמו בלגו, צריפי עץ ומגדלים. משמאל, סמוך לכביש הכתה פתאום האנדרטה, רחבה ומסיבית. ורק לאט ובהדרגה ובהליכה ארוכה וסבלנית באתר, ובעיקר בזכות ההסברים וההמחשות – מחנה הריכוז מיידנק גם הוא אתר תצוגה – נכנסתי לתוכו, ככל שאפשר להיכנס. המגדלים, השערים, הגדרות הכפולות, חלקת השדה שהיתה אתר הסלקציה, תאי הגזים עם פתחים עליונים להכנסת כדוריות הציקלון B (המנגנון כאן, או לפחות תיאורו, שונה מזה של אושוויץ-בירקנאו), ראשי המקלחות, אמבטיות החיטוי, הדרגשים, צריפי העבודה, אזור הנשים, אזור הגברים, ערימות הנעלים, השוחות המוריקות שבהן נורו ב-3 בנובמבר 18,400 אסירים יהודים ב"פסטיבל הקציר", המשרפה. וגם, על גג מגדל השמירה של שדה 4 סיעת עורבים צעירים (אני חושבת) המציצים בקול שעוד לא התחלף ולידם משגיחים הבוגרים שצוללים מפעם לפעם אל השדה וקול טרטור של מכסחת דשא מהשכונה הסמוכה. אני מנסה לנתק את החוויה של ההתהלכות במיידנק או אושוויץ מן הידוע לי: לפני אתר כליאה, מאוד לא משוכלל בהשוואה לאפשרויות זמננו, יש בו אובססיה של הגיינה, תנאי השינה קשים מאוד. ערימות הנעלים שמוצגות כאן באופן מאופק יותר וחפצים המוצגים בוויטרינות בתערוכה באחד הבלוקים (החלוק ומטפחת הראש של אסירה, כלי הלכאה – אלה, שוט ומקל משונן, חפצים שגילפו אסירים בסתר, הפנכות, כפות וסכינים של ממש ומאולתרים) מקרבים אותנו, כאמור כבר, אל החיים במחנה, אל בני האדם, אבל לא יכולים למלא את מקומם של העדים, השותפים – מי שהתענו ומי שעינו, מי שתיעדו ומי שצפו מהצד. ה-in situ פועל את פעולתו כמובן כשהוא מתמלא בידוע או הנלמד (השילוט באתר כולל קטעי עדויות קצרים וחזקים של אסירים וניצולים), אבל אם אפשר להתקרב לשם, אפשר רק בדרך מתווכת, אסתטית. אנחנו, המבקרים – ונותרנו כמעט רק אנו, המבקרים – ניזונים מזכרונם של אחרים, מההיסטוריה ומההנצחה. ולכן תפקידנו לנסות ולהבין מה משמעותה של הזוועה כאן ועכשיו.

30.8.21

המרחב הכפרי, מחוז לובלין. את היום ביליתי עם מירק חד העין, שהסיע אותי במכוניתו מזרחה, בין כפרים, עיירות, מפעלים ויערות. מה שסיפר אינו בהכרח מה שאני קוראת, כלומר משהו שמישהו אחר כתב. הוא הראה לי פערים גדולים בתוך הכפרים עצמם בין בתים חדשים מרווחים לישנים וצנועים, בין שטחים חקלאיים המתפרסים עד קצה האופק לחלקות קטנות סמוכות לבית, בין צעירים בעלי יוזמה שיודעים ליהנות ממענקי האיחוד האירופי לזקנים שיורשיהם מחכים שיסתלקו מן העולם. הוא הראה לי את מפעל המסוקים-PZL Swindik S.A. שב-2010 קנתה אותו חברת AgustWestland האנגלית-איטלקית הבינלאומית (יש קומבינציה כזו) שהתמזגה ב-2016 עם חברת Leonardo האיטלקית הבינלאומית בתוך המעבר של פולין הפוסט-קומוניסטית מבעלות לאומית להפרטה. הוא הראה לי גם את הכביש המוביל לאגם שעל גדותיו בילה חופשות קיץ בדירות נופש שהיו בבעלות המפעל. הוא הראה את מכרה הפחם בוגדנקה, שקידוחי החיפוש שלו החלו עוד בסוף המאה ה-19 וב-2009 הופרט, והפחם בו, אמר, הוא המשובח בפולין. וגגות בתים בכפרים שהוצבו עליהם לוחות סולריים ואת מפעל המלט הגדול Cemex בחלם שבו משתמשים באנרגיות חליפיות. עצרנו לרגע בכפר טרווניקי ובהינו בקיר של מחנה הריכוז הגדול שהיה בו. והגענו לחלם, היא חלם. בכפר העיר המשומרת שלה לא היתה נפש חיה בשעת בוקר מאוחרת גשומה של יום ראשון זה. רק שיכור מחוק, שנשען על באר הניצבת במרכז הכפר, שב-1 בדצמבר 1939 כינסו בה הגרמנים 2,000 מגברי העיר היהודים, ציוו עליהם לצעוד אל נהר הבוג מרחק 25 ק"מ והתעללו בהם בדרך. רק כמה עשרות שרדו. יהודים חיו בעיר, שנמצאת גם היא על תוואי הדרך מזרח-מערב, במשך מאות שנים ויצרו בה תרבות וחינוך ועסקנות ופוליטיקה מפוארות, וכמעט כולם נספו. ובראש שלי היו בעיקר הבדיחות היבשות שקיבץ דרואנוב ב"ספר הבדיחה והחידוד" וגדלתי עליהן: "למחר טיפסו החלמאים ועלו ליער שבראש-ההר, כרתו עצים הרבה ועשו אותם קורות לבניין. וכשנמלא כל השטח קורות, העמיסו אותן על שכמיהם, טיפסו וירדו עמחן והניחון לרגלי ההר. עבר עליהם ליטאי אחד וראה כמה הם מזיעים, ואמר להם: חלמאים בני חלמאים, למה אתם מזיעים זיעה של חינם? אמר – ודחף קורה ברגליו, והיא התחילה מתגלגלת ומתגלגלת למטה והגיעה מאליה לרגלי-ההר. תמהו החלמאים: מהיכן זכה ליטאי לחכמה גדולה כזו? ומיד חזרו והעלו כל הקורות לראש ההר ודחפון ברגליהם וגילגלו אותן למטה". ובקצה הדרך, סמוך לנהר הבוג ולגבול עם אוקראינה, בלב יער – סוביבור. המחנה הוקם סמוך מאוד למסילת הרכבת במקום מבודד יחסית אף שלא נסתר מעין מי שחי בסביבתו

והתחנה סוביבור עודנה שם, נרצחו בו מאות אלפי בני אדם בהרעלה אך לא בציקלון B, היתה בו פרוצדורה של שריפת גופות וריסוק העצמות ופיזורן יחד בבורות (במקומות אחרים פזרו את האפר בנהרות או ששימש לדישון), הגיעו אליו יהודים (וכמה מאות צוענים) ממקומות שונים באירופה, אנשי הזונדרקומנדו הופרדו גם כאן מן היתר (ראיתי במוזיאון את האבזר ששימש אותם לגרירת הגופות מתאי הגזים), אנשי האס.אס. ששירתו בו היו קודם לכן בעלי מלאכה, פועלים, נהגים ופקידים בשנות השלושים לחייהם, האלימות שהפעילו הקצינים והחיילים על פי התיאורים והעדויות לא נתפסת, היו בו בריחות ומרידה, המחנה תוכנן תכנון אדריכלי מקצועי ולקראת הפינוי נהרס עד היסוד ויער אורנים נשתל במקומו. מן המחנה נותרו בעיקר פריטים שנמצאו בחפירות ארכיאולוגיות שנעשו בתחומיו בעשרות השנים האחרונות (סיפורן מרתק, עם יותר משמץ רברבנות ישראלית) והם מוצגים חלקם, לצד סיפורו של המחנה, במוזיאון המחודש. בעקבות הממצאים יש פרויקט גדול של עיצוב האתר מחדש והקבלן הממונה סגר למבקרים את חלקו האחר של מתחם הזכרון, הכולל את "גבעת האפר" (תלולית אפר משומרת יש גם במוזוליאום באתר מיידנק) ובורות המוות. שכנעתי את מירק המבוהל קצת לעקוף את המחסום דרך היער. המראה המתגלה עצום: משטח רחב ובקצהו תלולית גדולה והוא מכוסה כולו אבני חצץ גסות בוהקות. האבנים, אני מבינה, זמניות ויוסרו בתום העבודה. חבל. ההרחקה שהן יוצרות, אי-המילוליות של האפקט, חזקות מכל מכה בפרצוף.

1.9.21

הדרך לגדנסק, גדנסק. יערות ומישורים ירוקים והמון חקלאות בחלקות קטנות יחסית וערימות חציר מגולגלות, חלקן עטופות, וטוב שכך, עם גשמי אוגוסט שמתנהג כאילו היה נובמבר, כך אומרים לי, ובתי הכפרים, דומים לאורך כל הדרך, הפעם צפונה אל גדנסק: ריבועיים כמעט תמיד ובדרך כלל קטנים. את גגות הרעפים מחליפים בהדרגה גגות סינטטיים באדום כמו-רעף או שחור כמו-צפחה שסימני האריזה עוד ניכרים עליהם. פולין, אני לומדת, היא המדינה הכי חקלאית בגוש המזרחי, 17% מתושביה בגיל העבודה עוסקים בחקלאות (13% לפי מקור אחר), שזה הרבה יחסית למדינות האיחוד האירופי, אבל היא אינה מספקת את צרכיה כי החלקות קטנות ואי-רגולריות ולא מאפשרות מודרניזציה מספיקה של העיבוד. החקלאות תופסת

2.35% מהתמ"ג, שזה הרבה יחסית למדינות הוותיקות והעשירות באיחוד (כולל צרפת שהיא הכי חקלאית). את כל זה עשויה להסביר בין היתר העובדה שבפולין נותרה בעלות פרטית, משפחתית תמיד, על אדמות חקלאיות בהיקף רחב גם בקומוניזם, למרות הקולקטיביזציה הרשמית. את החוות בבעלות המדינה לעומת זאת מכרו בשוק הכמו-חופשי. ואני רואה מחלון הרכבת את מגדלי השמירה העשויים עץ של החלקות החקלאיות ואת הגדרות המפרידות והמגנות ואת מישורי העשב והיערות – וכולם, בראשם הרכבת עצמה, נעקרו מעצמם ואיבדו את תמימותם והם צבועים בצבע האסון. אבל לא לעולם חוסן. עם הכניסה לגדנסק, ואחרי יום של שוטטות בה, הרושם הזה מתחיל להתפוגג: הפגנה ראשונה ביציאה מהרכבת (חמישה עם דגלים, כולל דגל פולין, ניידת משטרה ומעגל של צופים), ובעיקר הבניינים שלה באדום לבנים-אדומות שקופצים מיד מכל העברים – כנסיות, בתי מגורים ובנייני ציבור. בלגן אפקטיבי. ותנועה והמולה של עיר (אני חושבת על התיאור המזהיר של המפגש הראשון של פרנץ ביברקוף עם ברלין אחרי הכלא). זמן קצר אחר כך, בשוטטות ראשונה ב"עיר הישנה" המשוחזרת, נוספים התיירים, פולנים בעיקר, וכל פיתויי הצריכה שלהם. כמה רחובות משומרים כדבעי בהגיון מעורר השתאות, אנרכיסטי, שהותיר רק את חלקיה הפולניים של ההיסטוריה המוקדמת, המאות ה-16-17, וסילק בלי להסתיר ובלי הנד עפעף את חלקיה הפרוסיים (הבניה החדשה נענית באופן נעים לעין להיסטורי חדש זה). ואחרי הרחובות האלה, כרגיל, מה שהשימור מתעלם ממנו: חורבות שהן שרידי ההרס העצום שזרו הסובייטים עם כיבוש העיר, קירות מתקלפים, ובמעגלים היותר רחבים – עיר גדולה רגילה עם קניונים וגם שכונות שיכונים שבשוליהן יושבות שלוש נערות על מחסום גרסי הפוך, שותות בירה מפחיות ענק ומנגנות פופ.

2.9.21

גדנסק. אחרי חצי שעה בערך של הליכה על פי התחושה הצצתי לרגע בגוגל-מפות וראיתי: אני עומדת בפתח הרחוב שבו נולד אבי. עמדתי והתבוננתי שעה ארוכה בבית מספר 4. אחר כך הקפתי אותו מכל צדדיו, טיפסתי על גדרות מאחור, ונעמדתי על כסא שמצאתי בערימת אשפה כדי שתצא תמונה חזיתית טובה. הבית הוא חלק מבלוק רציף, שנראה חתוך ומודבק בחלקיו, אולי כי נבנה בתקופות שונות. פעם היה ודאי חלק משכונה שלמה ועכשיו הוא מובלעת בין בניין משרדים גדול, תחנת אוטובוסים, חניון, מסילת רכבת רחבה וכביש ראשי, שדינה להיעלם. דלת הכניסה לבניין נעולה (אני רואה דרכה גרם של מדרגות עץ ומעקה ברזל), אנשים נכנסים ויוצאים, זקנים וגם אמהות עם ילדים, ואני לא מנסה לשאול איש שום דבר. די בזה. אחר כך ניסיתי לגלות את

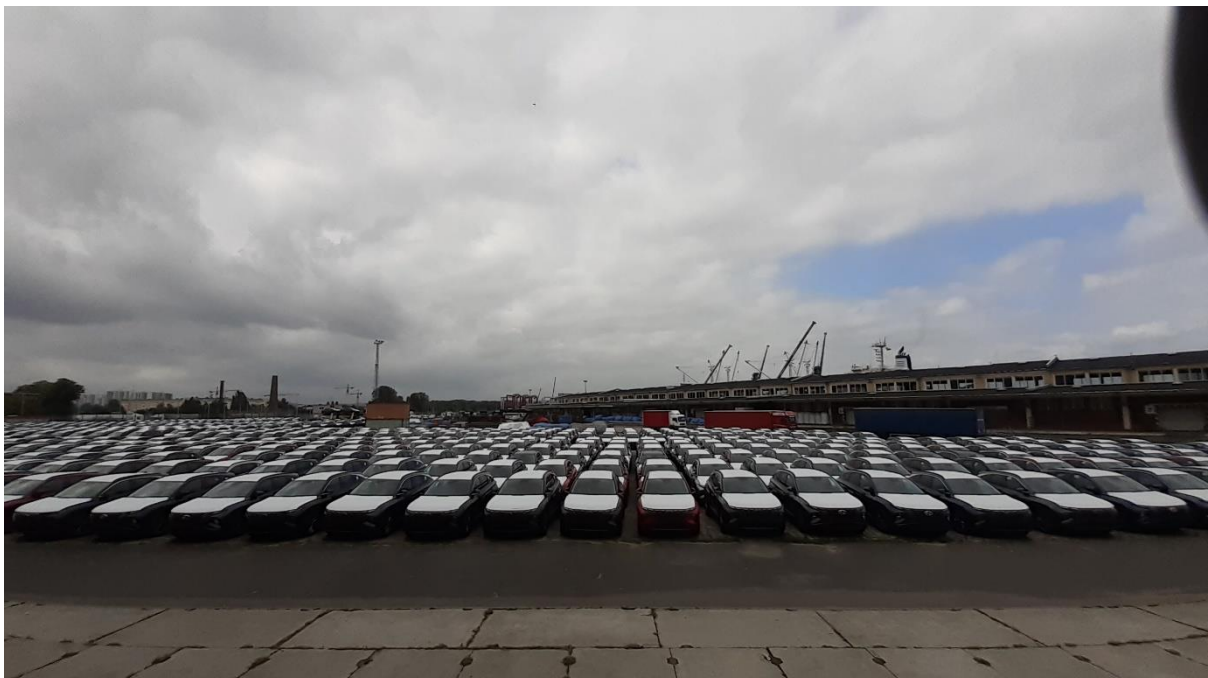
בית הכנסת שסבי התפלל בו. החזן של הבית הכנסת, "ריישי כייסי" בכינויו (אבי אומר שכך קראו לו כולם. אולי), חיבר מנגינה משלו למזמור תהילים כ"ג ("דשנת בשמן ראשי, כוסי רוייה"), ספוגה ביידיש ("דשנת בשמן ריישי (X2), ר-יי-שי, כייסי רוייון"), וסבי, סטודנט צעיר מלודז' שהיה פונה אל אביו בגוף שלישי, אימץ לו אותה לקידוש למרבה הפליאה והיא ליוותה אותי בלילות שבת כל שנות ילדותי. בית הכנסת האחד, היחיד שעדיין פועל בגדנסק (בעיקר כמרכז תרבות נדמה לי) ונוסד ב-1927 באזור יהודי היסטורי (משפחת אבי עזבה ב-1933), רחוק מדי להליכה ברגל (הלכתי). כך בית הכנסת הפולני (קהילת יהודי דנציג נמצאה שנים ארוכות בשליטת הגרמנים, והפולנים, ששיתפו פעולה בארגון הכללי, התבדלו תרבותית לא פעם). אולי הלך ל"בית הכנסת הגדול", שנוסד ב-1887, קרוב יותר ומפואר ולא קיים – גרמנים חברי המפלגה הנציונל-סוציאליסטית המקומית הרסו אותו במאי 1939 ואחרי המלחמה הוקם במקומו התיאטרון השקספירי של גדנסק המוקף פס שחור שמסמן את קו המתאר של בית הכנסת ומולו ניצב דגם שלו. במרחק לא גדול מבית אבי היו מספנות גרמניות, שנהרסו במלחמה ונעשו למספנות המהוללות של גדנסק. הכניסה אליהן מדרום לא מבשרת טובות: מחסנים נטושים, חלקים מפורקים של מתקני ענק שאני לא מזהה, מסוע עלי קטום ומחליד וגווית שחף שיונים מהדסות סביבה. בפנים המולה: עשרות פועלים לבושים סרבילים כחולים וחבושים קסדות צהובות יושבים להפסקת אוכל בחוץ, בין הבניינים, אחרים חוצים את השבילים הבוציים בדרכם ממקום למקום, נכנסים ויוצאים דרך דלתות מקודדות אל מחסני הייצור. עולם עבודה של גברים. מהמים (הסתעפות נהר הוויסלה ותעלה שנחפרה והציבה את המספנות על אי) נראית חזית המספנות, מראה רב עוצמה: שורה של מפעלים המתמחים כל אחד בתחום אחר, חלקם בייצור ואחרים בתיקון ואחזקה של אניות מכולות, מעבורות, יאכטות, אניות נוסעים, משחתות, אניות להנחת כבלים, אניות צובר (גרעינים וכו'), מכליות, אניות דיג ועוד אחרות, המטופלות בין מוזחים ומגדלי פיגומים צפים ועגורנים אדירים בידי אלפי עובדים. המספנות, שהציתו את התהליך שהוביל לנפילת הקומוניזם, הופרטו מאז הפרטה ניכרת ונחלשו. מתוך 17,000 העובדים בשנות השיא נותרו רק אלפים, שליש מהעגורנים פורקו. מסביב נבנית בקדחתנות שכונת מגורים איכותית חדשה. במרכז הסולידריות האירופי מול המספנות – חומרים דומים, צבעוניות דומה, המון סולידריות – לא חסכו. המרכז שנחנך ב-2014 וכולל תערוכת קבע, ספריה גדולה ושלל פעילויות הוא למעשה חגיגה של הצטרפות פולין למשפחת העמים, כלומר לאיחוד האירופי ולשוק החופשי. סולידריות – עצרנו הרי את נשימתנו אז לנוכח התעוזה, התנופה התקווה של פועלים שלקחו את גורלם בדיהם – מגויס כאן במלוא הכוח למלחמת בני אור בבני חושך, המערב הדמוקרטי החופשי מול הדיקטטורה הקומוניסטית הנמשכת (ההדרכה המוקלטת, שמציעה את חוט השדרה לתצוגה עדכנית טכנולוגית וטובעת בפרטים, תופסת אותי בכל פעם שאני לא מקשיבה ומדלגת). ובחצר כנסיית בריגיטה הקדושה של החשמלאי לך ולנסה, שתמכה בשעתו באופן מוצהר בארגון ואף הסתירה פעילים בתחומה, מוצגים ארבעה פאנלים מלאים עשרות תצלומים מביקורם של נשיא ארצות הברית רונלד רייגן ורעייתו ננסי שם ב-1990, כשדגל סולידריות מתנוסס בהוד והדר לצדם. זהירות!

3.9.21

גדנסק, שטוטהוף. התלמידים, חלקם בחליפת בית ספר מטרלין מבריק עם עניבה (מדים שאינם ממשמעים בלבד אלא גם משרים בגרות וכבוד) ירדו בזה אחר זה מהמאסף-כלבבי, קו 870 למחנה הריכוז שטוטהוף, בכפרים בדרך, חלקם כפרים של ממש עם אווזים מתגודדים בחצר ואחרים שכונות של וילות עם בריכות שחיה. ירדו גם בני הזוג המבוגרים מאוד עם שתי מזוודות גדולות והמון תיקים שהגבר, במכנסי טרלין ירקרקים מקופלים בשוליהם וקסקט שחבש והסיר כל הזמן, שב וטרח וסידר בשורה לפני שעלו לאוטובוס והתיישבו בספסלים נפרדים ואחרי שירדו ממנו. זו היתה הדרך של המגיעים, החוזרים הביתה. לבסוף נשארנו באוטובוס רק נער מרוח על המושב שלא הרים את הראש מהטלפון ואני. ירדתי. שקט שקט בשטוטהוף. הרוח והעלים ביער סביב רחשו את רחשם, שהוא הקול המשולב של הרוח עצמה ושל העלים המרפרפים בכוחה זה על זה, ואני תהיתי אם שמעו אותו גם בימי המחנה. זה היה תחילה בעיקר מחנה של פולנים – אינטלקטואלים, אנשי דת ומנהיגים פוליטיים, שהופיעו ברשימות של יחידות ההגנה העצמית הגרמניות בעיר ונרדפו בשיטתיות בפולין כולה – וב-1944 הובאו אליו עשרות אלפי יהודים מהמדינות הבלטיות וגם מאושוויץ. ולמרות שלא היתה בו השמדה שיטתית מסיבית, הגיון ההכחדה פעל בו. מוות מרעב, מתשישות, ממחלות וגם הריגה בירי או תליה, המתה בקרונות גז (מהגזים הרעילים של מנוע הרכבת) ובתא הגזים מצקלון B ושריפת גופות המתים בדרך להפיכתן לאין. בצריף ה"בונקר" סגרתי את עצמי בתא ענישה ודלת העץ נתקעה, מפקיעה ממני להרף שניה מפחיד את השליטה בגורלי. תצוגת המחנה בשטוטהוף, בדומה לאחרות שראיתי, סבה סביב הרכבת (במקומות אחרים כולל לעתים הרציף), המחנה (מנהלה, מגורים, עבודה, רחצה, אכילה; מגדלי שמירה וגדרות), תא הגזים והמשרפה, הערוכים בסדר אחד שמתחקה במידת האפשר אחר הסדר המרחבי וסדר הזמנים המציאותי ומשתף אותנו בו. בכולם יש, בנוסף לשחזור של האלמנטים הפיזיים של המרחב (בשטוטהוף יש שחזור חלקי מאוד ומוקפד של המחנה שהיה גדול למדי בשיאו), תצוגות שונות, הכוללות מסמכים, תצלומים (חלקם מזוויעים) וחפצים. באחת הוויטרונות מוצגת ערימה של סוליות נעלים, הסוליות בלבד, ויש כוח בספציפיות הזו, הממחישה את עוצמת הפירוק ואת עומק השיטתיות המערכתית הנאצית. ובאחד החדרים – מתקן הלקאה, עשוי כמו חמור קפיצה. בקצה המחנה עומדים נטושים שלושה המפעלים שפעלו בו ועבדו בהם כ-220 אסירים: סניף של Focke-Wulf שייצרו בו חלקים למטוסים והתגלגל להיות התאגיד הרב-לאומי Airbus וסניף של F. Schichau שייצרו בו מנועים לצוללות ופעל בברמרהאפן עד 2009. יש כאן גם דגש גדול על

מבצעי הפשע, כולל אשת מפקד המחנה השני, פול ורנר הופה, שהתגוררה עם משפחתה בוילה גדולה המקדמת את פני הבאים למחנה גם היום, שהאסירים עצמם בנו אותה, כמו את יתר המבנים, והיו אחראים גם על נקיונה וטיפוח הגינה שלה ואחד מהם העיד כי "התנהגה כאילו אין לה שום מושג מה מתרחש במחנה". בחזרה בעיר, במוזיאון מלחמת העולם השני, מוצג סיפור שאני לא מכירה. שואת יהודי פולין, הלייטמוטיב של מסע זה, זוכה לכמה ויטרינות משלה אבל עיקר התצוגה, בדומה לזו של המרכז האירופי לסולידריות ואף ביתר חריפות, מציב מחד את מה שמוגדר האידיאולוגיות הטוטליטריות – הקומוניסטית, הפשיסטית והנציונל-סוציאליסטית (בסדר זה), כלומר ברית המועצות (יש דגש גדול על הטרור הבולשביקי והסובייטי החל ב-1917), איטליה וגרמניה הנאצית שאליהן נוסף האימפריאליזם היפני – ומנגד את קורבנותיהן, ובראשם פולין. הסינגולריות של הנאציזם נעלמה כלא היתה. הארכיטקטורה ועיצוב התצוגה, עתירות דרמה, תורמות את חלקן (לרושם) מסדרון צר באדום בוהק של צלבי קרס על קיר אחד וסמל הפטיש והמגל על האחר, האותיות T-E-R-R-O-E עד גובה התקרה בכניסה לאחד האולמות, פורטרט ענק כמו-פוטוריסטי של מוסוליני ועוד). ההסבר לזה עשוי להיות תפיסה היסטוריוגרפית אחרת אבל אולי יסודו בהפניית המבט אל העתיד הקרוב, אל אידיאולוגיית השוק. כותב אמרי, אגב העיניים: "שוב אני שומע שחולקים עלי בזעם, שאומרים לי שלא היטלר היה התגלמות העיניים כי אם משהו בלתי ברור: ה'טוטליטאריזם'. אני שומע שצועקים לי שיש להביא את הקומוניזם דווקא בתור דוגמה. [...] אכן, כן. אני יודע, אני יודע. אי אפשר לדון פה במיסטיפיקציה הפוליטית שרווחה למחרת מלחמת העולם השנייה, שבמסגרתה הגדירו לנו את הקומוניזם ואת הנאציזם-סוציאליזם כשני צדדים של אותו המטבע, שאפילו לא נבדלו מאוד זה מזה", והוא מבהיר: "הנציונל-סוציאליזם [...] היה עד כה השיטה הפוליטית היחידה במאה הזאת שלא זו בלבד שנתנה את השלטון בפועל בידי חיית-האדם, כמוה כמשטרי-טרור אדומים ולבנים אחרים, אלא גם קבעה זאת כעקרון. המילה הומניות היתה שנואה עליו כשם שהחטא שנוא על אדם ירא-שמיים, ולכן טבע את המושג 'הומניות סנטימנטאלית'. הוא הכחיד ושיעבד, ועל כך מעידים לא רק קורבנותיו, אלא גם הביסוס התאורטי הנרחב שנתן לפשעיו".

4.9.21

גדנסק. דרכים פתלתלות ומפתיעות הובילו אותי לנמל גדנסק ואז ממנו, דרך שכונותיה הצפון-מערביות של העיר, לסופוט, העיר הסמוכה, שם נרשמו סבי וסבתי לנישואים ב-1930, עד שריחם מעבר-לגבולות-המתוק של ופלים בלגים והררי הקצפת שלהם בטיילת איימו לחנוק אותי ונסתי על נפשי בחזרה לגדנסק בלי לבקר בבית

הקברות היהודי של עיר הנופש המתקתקה. אל הנמל הלכתי ברגל, והעיר התיירית והעיר המטרופולינית אחריה הלכו והתפוגגו והתחלפו תחילה בשכונה של בתים ותיקים מוזנחים ואחריה בשכונת שיכונים ממוספרים משנות ה-60 אולי ה-70 עם מרכזים מסחריים קטנים, ובשוליה, על סף יער, במרחב של בתים מגודרים מאולתרים למראה עם חצרות גדולות (נאמר, בין כפר שלם לפרדסים של יפו). מיהרתי לחזור לדרך הראשית. עכשיו הופיעו שכונות חדשות, חלקן עוד בבניה ומשווקות מאוד בחוצות. אל הנמל הצלחתי רק להציץ מהצד והמשכתי ללכת הלאה, משתוקקת להגיע סוף סוף אל הים הבלטי, שמלבד השחפים שצויציהם החורקניים מחליפים את צרחות העורבים והענבר בכל צורותיו שמקורו בחופיו, לא ניכר בגדנסק. אותו הים שבקצהו המערבי נמצא תומס מאן (שהתגנב בכל זאת גם לטיילת של סופוט, המעלה על הדעת את הלידו בוונציה – עם מלון גראנד הוטל הוותיק בדומה לאקסלסיור של פון אשנבך נניח – למעט המוני דוכנים של מזכרות ומלאכת יד וגלידה וופל בלגי). מצאתי את הים בסופו של דבר בקצהו של פארק. פה ושם הקימו להם אנשים סככות על החוף, כמה ילדים שיחקו בחול, אחדים אספו צדפים, בוררים אותם מערימות שחורות מזפת, אבל איש לא נכנס למים הקרים. לא שבעתי. האוטובוס בדרך לסופוט, הידועה בטיילת שלה וגם במזח הארוך בעולם, חלף על פני עוד ועוד שכונות שיכונים. השיכונים, המכונים "בלוקוויסטה", הם המרכיב העיקרי והחשוב ביותר בנוף העירוני של פולין. כאן וכך חיים רוב תושביה. התפיסה המודרניסטית של השיכון, שנוסחה כבר באמנת אתונה ב-1933, פגשה בפולין נסיבות קיצוניות של חורבן אחרי המלחמה (כ-300 אלף בניינים נהרסו) ושל תיעוש מואץ שהוביל לאורבניזציה ולבניה טרומית. הארכיטקטים, שהיו תחילה שותפים למהלך וחיפשו דרכים חדשות לאכלוס ההמוני, איבדו במהרה את כוח השפעתם. את בית השיכון המדהים מכולם ראיתי מחלון האוטובוס: בניין של 11 קומות, עשוי כגל שנמשך הלאה והלאה והלאה. לא נתפס. אחר כך קראתי שהבניין אכן מכונה כך, "הגללי". הוא נבנה בתחילת שנות ה-70 והוא אחד הארוכים באירופה 850 – מטרים תמימים. באר שבע עם בלוק הרבע קילומטר (אותה אידיאולוגיה) מרכינה את ראשה בצנעה. דיירי השיכונים, אני קוראת עוד, נלחמים בכוונת יזמים לבנות ברווח בין הבניינים ולחסל כך את השילוש המודרניסטי אור, אוויר ומרחב ירוק (ייצוג עשיר ומגוון של המקורות המודרניסטיים משנות ה-30 יש, כך אני למדה מתכנית בוקר בערוץ פולני, בגדיניה, העיר השלישית במשולש "טרוימיאסטו"). אכן, בשכונות השיכונים שראיתי הדירות קטנות בעליל אבל המרחב לא פעם ירוק ומטופח והאוכלוסיה נראית מגוונת. לא תמיד. לפעמים שולטת בו עזובה, לפעמים תחושת השממה קשה (למבקרת). את זה אנחנו מכירים היטב. בשכונות החדשות, לעומת זאת, יש דירות גדולות יותר ומרפסות וקניונים אבל הן לא מיועדות לכולם. ולשם גם פולין הולכת.

5.9.21

פולין. אני לא יודעת אם אפשר להיפטר מהיצר המורבידי כשבאים לכאן. השתדלתי. רציתי לראות במו עיני את אתר האסון, את זירת מעשי הרשע. כמו שנמשכים להסתכל על תאונת דרכים, על עובדי מרכז הסחר העולמי שקופצים אל מותם, על ילדים מזי רעב במדגסקר. ההתבוננות באסונם של אחרים (אפילו הם בני משפחה, אמנם רחוקה כבר) קשה ומעציבה אבל גם מזככת. אני יודעת הרבה יותר משידעתי על שואת יהודי פולין, למרות שיכולתי לדעת הכל קודם. ובכל המקרים, המפגש של הסיפור עם המרחב יצר רושם חזק. לעתים ניכר שעמלו עליו, לעתים נדמה שעלה מאליו. אני לא בטוחה שחובה לדעת, אבל חשוב מאוד לדעת. חשוב במקום שבו האירוע הלא יאמן כי אינו נתפס (היקפו, הצינה או לחלופין העונג שבהם בוצע ובעיקר העמידה המסוכנת על קו הגבול של האנושיות, של היותך אדם) עשוי ללמד אותנו על טבע אנוש, על מהות החיים ועל שבריריותה של החברה האנושית ההגונה והצורך הבוער להגן עליה. כאן ועכשיו. מסביב לכל זה חיה פולין. לבבית, מנומסת, צייתנית. לא הגעתי אל מקומות שבהם נפרע הסדר, לכל היותר התהלכתי בקצות שיכונים מוזנחים. ראיתי ערים ששוקמו ועצם שיקומן ניכר עליהן, מערכות תחבורה מתפקדות היטב (תוצאת אותה תנופת בניה של תשתיות שפגשתי במדינות דכאניות אחרות), מנגנון צריכה ענף (קניונים, חנויות רשת מקומיות וגלובליות, פרסום), ערים מרובות מקורות תרבותיים, פערים בביטוייהם המרחביים והחברתיים, כנסיות פעילות מאוד, הומוגניות גזעית, שכונות שיכונים קומוניסטיים יציבות במקומן, שרידים של הרס, מגדלים ניאוליברליים, מוזיאונים עדכניים ומגובבים, כפרים זעירים ואחרים פרווריים, יערות של אורנים, לבנים, אלונים ואלמונים, שדות חיטה, שעורה, שיבולת שועל, כשות, תירס וטבק, נהרות רחבים, מפעלים, ארובות, את הים הכי צפוני שלי, שתי ילדות משחקות אבן נייר ומספרים באוטובוס, זוגות-זוגות של שוטרים מתהלכים במתינות ועוצרים לבירור את המועדים להיעצר, שליחים על אופניים חשמליים וקורקינטים עם קופסאות כתומות או כחולות על הגב, חתונות בשבת בצהריים, חנויות עמוסות סידורי פרחים לסוף השבוע, סופגניות מכל סוג וגודל, ראשי חמניות ענקיים עמוסי גרעינים, עשרה סוגים של פירות יער, פטריות צהובות בדוכנים על הדרך. שמעתי, בלי להבין, פולנית שונה של מבוגרים ושל צעירים, האחת זו שיושבת לי בנגינתה באוזן והאחרת רכה ומתנגנת יותר, וצריחות עורבים ורחש רוח וצפירות מכבי אש ואמבולנסים מצמיתות. הביתה